

Мішель ПАРФЕНОВ

**РАДИКАЛЬНО НЕПРИПУСТИМЕ
від “Чорної книги” до “Життя і долі”**

1

У 1995 році я був головним укладачем та видавцем французького перекладу “Чорної книги” Іллі Еренбурга і Василя Гроссмана (1). Ще й сьогодні пригадую потрясіння від враження, яке на мене справила ця книга, на мене, який вважав, що все знає стосовно цієї теми, на мене, який спілкувався із в'язнями фашистських таборів, котрим вдалося вижити, на мене, хто стільки читав на цю тему та бачив безліч фото та фільмів... Проте я ніколи собі по-справжньому не уявляв, чим дійсно був Голокост, Шоа в СРСР. Протягом багатьох місяців мене переслідувала думка про цю книгу, я часто зненацька прокидався вночі. Навіть найкращі перекладачі були наче паралізовані і робили помилки, ніби дебютанти.

Читаючи цю книгу, починаєш вірити у Зло, в пекло на землі. Вчора пані Пеллеттьє навела вражаючу цитату: “... на думку спадало, що Земля була пеклом іншої планети”. Я згадав цей вислів наступного дня після відвідин Бабиного яру, розповідь про який відкриває розділ “Чорної книги” “Україна”.

Хотів би ще додати, що ця книга є літературним шедевром, в який значний внесок зробив саме Василь Гроссман. І навіть більше, позаяк у цій книзі ми бачимо, як письменнику, що спирається на теми Голокосту, спадає на думку неможливе, радикально неприпустиме – він згадує про тоталітаризм і наважується провести паралелі між фашизмом та комунізмом. І тут я хотів би звернутися до слів Шимона Маркіша, сина великого єврейського поета Переца Маркіша, який у статті під назвою “Приклад Василя Гроссмана” писав: “Фашизм був і залишається для нього абсолютним виразом Зла, того, що є найгіршого в людині та людстві. Але його розуміння фашизму змінилося, розширилося. Фашизм більше не є (...) великою брехнею (...) чи логічним наслідком боротьби класів, а радше антиподом

свободи та добра. Із чого випливає, що до цієї категорії можна включити будь-яку тоталітарну владу, що руйнує свободу людини в ім'я якоїсь однієї раси, одного класу, релігії, світлого майбутнього, єдності Партії чи верховенства держави. Власне тут і народжується паралель “фашизм – комунізм”, не рівність, (...) а справжня паралель. Гроссман не розглядає їх в одній ідеологічній площині, тому що він бачить і бере до уваги різницю в їхніх принципах та меті, і навіть в їхній практиці, хоча лихо, яке вони несуть людям, простій людині, просто людині цілком можна порівняти одне з одним”(2).

2

Алексіс Берелович, перекладач книги “Життя і доля”, нагадував, що не треба вважати Гроссмана аж занадто наївним – він спромігся сховати два рукописи “Життя і долі” перед обшуком у його оселі. До цього можна додати, що, окрім усіх перипетій з публікацією його роману “За праведну справу” (3), він мав досвід, пов'язаний із “Чорною книгою”, яка не вийшла в світ ані за його життя, ні за часів Радянського Союзу. Остаточний варіант цього твору з'явився тільки у 1993р. у Вільнюсі накладом 5 тис. примірників. Хочу нагадати, що уривки з цієї книги були опубліковані у США та Румунії в 1946р., а майже повне видання вийшло в Єрусалимі у 1980р. Між іншим, у 1991 році воно двічі перевидавалося в Україні, першій на пострадянському просторі країні, де побачила світ ця фундаментальна праця(4).

Поява цього твору у 1993 році була справжнім вибухом. І тут можна зайвий раз процитувати Булгакова: “Рукописи не горять”. Позаяк у 1992 році якийсь незнайомиць передав Ірині Еренбург виправлену коректуру рукопису 1947-го року з позначкою “до друку”, яку вона мені показала. Цей незнайомиць так і не схотів назвати свого імені, можливо, через те, що так довго очікував, отримавши цю коректуру від... самого Василя Гроссмана! (5).

3

Можна нагадати вислів Шимона Маркіша: “Ім'я “Василь Гроссман” поєднало (...) двох цілком різних письменників. Один із них “народився” у Франції в жовтні 1983 року після виходу французького перекладу його роману “Життя і доля”... Інший Гроссман – це письменник, що був відомий у тридцяти-п'ятидесяти роки” (6). Щоб

пом'якшити це, може, занадто різке твердження, я би радше сказав, що Гроссман, якого ми всі любимо, з'явився під час війни. “Війна стала поворотним пунктом у житті та долі Гроссмана”, – читаємо в усе того ж Шимона Маркіша.

Відомо, що одразу, з самого початку війни, Василь Гроссман пішов служити в армію військовим кореспондентом, хоча він був визнаний непридатним до несення бойової служби, і дуже швидко разом з Іллею Еренбургом став одним із найпопулярніших журналістів, зокрема поміж фронтовиків. Подейкують, що жоден солдат не зробив “самокрутку” з газети, де були надруковані їхні статті. Можна було б довго розповідати про мужність, з якою він зносив фізичні навантаження, про здатність пристосовуватися до найжорстокіших умов фронтових боїв та майже апокаліптичних обставин облоги Сталінграда.

У листопаді 1941р., перебуваючи в Куйбишеві, куди були евакуйовані всі державні органи, Ілля Еренбург записав: “Нам надали помешкання, і ми оселилися там разом з Гроссманом та Габриловичем. Уночі вели безкінечні розмови, а зранку бралися за перо... Власне, під час війни (Гроссман) і відкрив у собі письменницький хист. Його передвоєнні книжки були не чим іншим, як гонитвою за сюжетом та гарним висловом” (7).

Давид Ортенберг, головний редактор “Красной звезды”, який друкував Гроссмана, зі свого боку зазначав: “Жахлива правда війни! – писав він. – В. Гроссман, письменницький талант якого розкривався на наших очах, залишився вірним цій правді” (8).

Той же Ілля Еренбург запросив Гроссмана працювати у літературній комісії Єврейського антифашистського комітету, створеного у 1944р., на чолі якого стояв великий актор Соломон Міхоелс. Завданням комісії, згідно з ідеєю Альберта Ейнштейна, було написання “Чорної книги”, збірки “текстів та свідоцтв про лиходійське знищення євреїв німецько-фашистськими загарбниками на тимчасово окупованих територіях СРСР та в таборах смерті у Польщі під час війни 1941-1945рр.”

Досить швидко з'явилися розбіжності між Еренбургом та Гроссманом, які на той час конкурували між собою за здобуття Сталінської премії. Наприклад, у звітах із засідання за жовтень 1944 року можна бачити, що Гроссман виступав за більш узагальнене представлення матеріалів, натомість Еренбург вважав, що емоційний ефект від необроблених документів є більш близьким до мистецтва.

Еренбург зауважує: “Коли ви отримуєте листа, який являє собою розповідь, треба показати глибинний задум автора, вилучивши все зайве, – саме таку роботу я й проводив над документами. Ваш вибір має бути вмотивованим наступним чином: якщо документ цікавий – треба залишити його, якщо ж він не містить особливого інтересу – слід його відкласти...” (9) Для Гроссмана, навпаки, основною метою твору було: “промовляти від імені людей, що покояться під землею і вже нічого не зможуть нам розповісти” (10). Що він у подальшому і зробить з надзвичайною майстерністю в листі матері Штрума у творі “Життя і доля”.

4

Зрештою, у 1946р., по суті, з політичних мотивів Еренбург звільняється з літературного комітету, куди були залучені нові члени. Гроссман, натомість, залишається. Новий голова у своїй записці влітку 1945р. наголошує, говорячи про недоліки рукопису “Чорної книги”: “необхідно дуже ретельно переглянути всі документи і розповіді, особливо ті, що стосуються України, щоб не складалося враження, ніби місцеві антирадянські елементи відігравали першорядну роль у знищенні єврейського населення”. Він наполягав на тому факті, що винищення було організовано та здійснювалося німцями, і не варто було перебільшувати роль їхніх посіпак (11). Оминемо тут перипетії цієї книги, яка ніколи не публікувалась у Радянському Союзі, “тому що переважна частина цього твору була присвячена показу огидних фактів, здійснених зрадниками Вітчизни” (12). Та сама літературна комісія у 1946р. зазначала, що занадто велика частина твору була присвячена вбивству євреїв... У 1947 році ЄАК був розпущений. Гранки були знищені, коректуру конфісковано, а Соломон Міхоелс, якого Василь Гроссман супроводжував на вокзал, був убитий в Мінську у 1948 році, чим було підтверджено вислів Гейне, за яким: “Починають зі знищення книжок, а закінчують нищенням людей”.

Як пише Ілля Альтман, один з авторів передмови до видання 1993р.: “Сучасному читачеві важко зрозуміти, як могло статися, що цей, просякнутий стражданням та гідністю твір, не побачив світу за життя його головних авторів і розробників – Еренбурга і Гроссмана? Та чи було можливим видати книгу, присвячену винищенню цілого народу, а тим більше єврейського, за часів тоталітарного сталінського режиму?” (13)

5

Окрім спільної роботи з Іллею Еренбургом над виданням “Чорної книги”, Василь Гроссман зробив значний оригінальний внесок до цього твору.

У розділі “Україна” на початку книги, одразу після розповіді про знищення євреїв у Бабиному яру, ми знаходимо нарис “Убивство євреїв у Бердичеві”. В ньому йдеться про визволення рідного міста автора, вихідця з родини асимільованих єврейських інтелігентів.

Відомо, що мати Гроссмана залишилась у місті з небогою, і він вважав себе винним у тому, що свого часу не посприяв їхньому від’їзду перед німецьким наступом. Повернувшись до міста, він отримав підтвердження смерті матері під час ліквідації гетто, створеного нацистами у 1941 році. Якщо порівняти нотатки з “Військових оповідань та нарисів”, його роботу над “Чорною книгою” та лист матері з “Життя і долі”, можна помітити безсумнівне і все більш виразне “сповзання” до художньої форми, щось на кшталт притч, де найважливішим для автора було “промовляти від імені людей, що покояться під землею і вже нічого не зможуть розповісти”, де всі деталі, все, про що згадувалось у “Військових оповіданнях та нарисах”, було потім перероблено у “Чорній книзі” і набрало остаточного вигляду в розділі 17 “Життя і долі”.

Від самого початку Гроссман використовував стиль оповіді. Його головний редактор неодноразово зазначав: “Він завжди писав поволі, повністю віддаючись цьому процесу. Ми його не квапили. Хоч би як там було, він здатен був писати в будь-яких умовах – в землянці при світлі газової лампи, лежачи у ліжку, чи в хаті, повній людей, – він завжди писав поволі...” (14)

Факти нічого не варті, якщо вони ні у що не втілюються...

Звернімось до опису Треблінки, ще одного визначного місця цієї книги. Нас вражає відтворення існування в таборі смерті, деталі функціонування цієї системи, несправжній вокзал та газові камери... епізод, який ми пізніше зустрічаємо в “Житті і долі”. Ось цей зворушливий уривок: “Земля вивергає перемелені кістки, зуби, речі, документи – вона не хоче зберігати ці таємниці... Остання надія, що, можливо, це був лише сон, померкла. Коробочки люпину голосно лопаються, маленькі горошинки тріскотять, наче справжній похоронний дзвін незліченних дзвіночків, який здіймає до неба нутроці землі. Ці почуття крають ваше серце, сповнене такої туги, такої муки та такого жаху, що жодна людська істота неспроможна все це стерпіти” (15).

У цьому ж описі Треблінки знаходимо натяк на коменданта табору, який вважав себе мислителем, тож міг слугувати прототипом Лісса у “Житті і долі”.

До оригінального внеску Гроссмана слід додати оповідання під назвою “Мінське гетто” (16), позначене чергою 18-ти днів нищення гетто. Цей нескінченний ряд: ...день завершився... розпочинався сьомий день... восьма ніч... почалася десята ніч... Вісімнадцята ніч. Смеркає. Іде дощ... Це нагадує першу фразу “Життя і долі”. “Імла покривала землю...” Коли ми говоримо про злам, вододіл, який спостерігаємо у творчості Гроссмана, то, передусім, це друге дихання треба шукати у свідченнях про злочини, скоєні нацистами під час Голокосту, які заперечувалися сталінською владою. І це один із моментів, який сприяв становленню Гроссмана як визначного письменника. Це дуже добре збігається з тим, що говорив Вальтер Бенджамін стосовно оповідача: “Смерть – це покарання всього, про що розповідає автор. Його авторитет, власне, спирається на смерть” (17). Зазвичай говорять про юдео-християнську цивілізацію, монотеїстичні релігії народів, що причетні до Святого письма. І цілком не випадково, що Гроссман так міцно вірив у написане – книгу. І ми разом з ним, і завдяки йому.

Насамкінець я хотів би процитувати визначного італійського літератора Еррі де Люка, його вислів, який міг би належати і Василю Гроссману: “Коли Російська армія відкрила ворота Освенціма та Бжезінки, вона не відразу помітила, що проникла до величного храму безчестя” (18).

Та сама Російська армія, що одержала у Сталінграді, де був і Гроссман, першу велику перемогу над безчестям!

Примітка перекладача: Переклад усіх цитованих уривків зроблений з французької мови.

Нотатки:

1. Видавництво *Solin/Actes-sud*, 1995 та в колекції *Le Livre de poche* у 2-х томах, видавництво *Hachette*, 2001.

2. “*Жизнь и судьба*”, В. Гроссман, видавництво *Советский писатель*, Москва, 1991, стор. 375.

3. Див.: “Василь Гроссман, щоденник публікації “*За правое дело*”, Сесіль Вессье, часопис “*Коммунизм*”, № 65/66, 2001, стор. 7.

4. І. Альтман, “Історія та доля “Чорної книги”, цитований твір, 17.

5. Інтерв'ю з Іриною Еренбург у 1995р. та передмова до “Чорної книги”, цитований твір, стор. 15.
6. “Історія російської літератури ХХ-го століття”, вид. *Fayard*, 1990, том 3, стор. 838.
7. Василь Гроссман, “Військові оповідання та нариси”, вид. *Calmann-Levy*, 2007, стор. 86.
8. Цитований твір, стор. 93.
9. Цитований твір, стор. 22.
10. Цитований твір, стор. 22.
11. Цитований твір, стор. 25.
12. Цитований твір, стор. 25.
13. Цитований твір, стор. 18.
14. Давид Ортенберг, “Год 1942”, *Издательство политической литературы*, Москва, 1988. З першого видання цієї книги було вилучено главу про Василя Гроссмана.
15. Цитований твір, стор. 902.
16. Цитований твір, стор. 261.
17. Вальтер Бенджамін, Зібрання творів, том 3, “*Николай Лесков*”, вид. *Folio-Gallimard*, 2000, стор. 130.
18. “Як мова у палаці”, вид. *Gallimard*, 2006, стор. 26.

Преклала з французької Лариса Мамуня